

KENYERES ZOLTÁN

Kádár Endre: Balalajka

Valamikor híres, sőt már-már legendás regény volt ez. Hetven évvel ezelőtt jelent meg. Keletkezésének jelen idejében, az első világháború alatt játszódik, színtere Franciaország és Svájc. Cselekménye messze a frontoktól, egy lausanne-i penzióban kezdődik. Nemzeti társaság él itt együtt, a világ legkülönbefélebb nációi képviselve vannak benne: menekültek, számkivetettek, gyógyulást keresők, szerencselovagok, asszonyokra sóvárgó magányos férfiak, férfiakra sóvárgó magányos asszonyok, népes családok, barátok és idegenek. Köztük van egy fiatal francia nő, Marie, aki kislányát gondozza és nyelvórákból tartja el magát. A férje Párizsban él. A férje orosz, orosz és katonatiszt, orosz katonatiszt, aki emigrált. Emigráns forradalmár. A mese egyenes vonalú időbeliségét az elbeszélő szerkezet körkörösé változtatja; Marie a lausanne-i penzióban visszaemlékszik életük és egybekerülésük történetére. A visszapergetés háttérül kényes helyzetet választ a regény. A hősnő magyar szeretőjének szobájában gondol vissza férjével való megismerkedésére.

Marie olyan, amilyenek a csinos, fiatal francia nőket máig elképzelik a nem franciák. A férj, Andrej pedig olyan, amilyenek a századelő különös orosz-rajongásában az európai értelmiség elképzelte az oroszokat — az orosz klasszikusokból, ám az általuk megjelenített alakoktól a rajongás lázában merőben elvonatkoztatva. Andrej egy szláv Adonisz. Magas, karcsú, erős férfi, vállig érő szőke hajjal, világító kék szemmel. Okos, bátor és búbanatos. Az életet és a világot mélységében ragadja meg. Marie vidám, könnyed és felszínes. A regény e két ellentétes alkatú ember szerelmét beszéli el, e szerelem lehetőségéről és lehetetlenségéről szól. A sors egyívé rendelte őket, de gyökereik megakadályozzák, hogy igazán megértsék egymást. Marie a francia kisváros polgári légkörében nevelkedett. Andrej messzi vidékekről, havas, fagyos, nyírfás távoli tájról származik. Generációk óta nemesek, generációk óta földbirtokosok és katonatisztek. Marie kitör a francia polgárság egyhangú szürkeségéből, Andrej föllázad a cári rend örökkévalósága ellen. Fegyverrel vesz részt az 1905-ös forradalomban, menekülnie kell. Bejárja a fél világot, ösztönös lázadóból tudatos szocialista forradalmárrá lesz. Aztán a francia tengerparton megismeri Marie-t. Egybekelnek. Ám huzamosan együtt élni nem képesek. Marie Svájcba utazik, hogy megőrizze lelki függetlenségét. Andrej Párizsban marad és szervezi az eljövendő forradalmat. 1916 végén, 1917 elején vagyunk. A történet azzal fejeződik be, hogy Andrej a felesége után utazik és visszaviszi magával Párizsba. De sem együtt élni, sem elválni nem tudnak. Mi lesz velük? Mi lesz a sorsuk? E kérdőjelekkel ér véget a mese.

A regényt először a Nyugat közölte 1918-ban folytatásokban, aztán 1919-ben könyv alakban is megjelent. Megjelenésekor sokan írtak róla, többek között a fiatal Márai Sándor. A Nyugatban Schöpflin Aladár méltatta elismerő szavakkal abban az 1919. novemberi számban, amelynek élén Babits híres és sokat vitatott tanulmánya állt, a *Magyar költő kilencszáztizzenkilencben*. Schöpflin elismerő kritikája után még két ízben tért vissza a Nyugat a regényre, ami eléggé szokatlan volt a folyóirat történetében. 1922-ben a fiatal Zilahy Lajos Kádár Endrének egy akkor bemutatott színdarabjáról írva lelkes hangon ecsetelte a négy évvel korábbi regény erényeit. Egy évvel később, 1923-ban Földi Mihály

— aki 1919 után másfél évig segédszerkesztője is volt a lapnak — rajzolt terjengős, ám nem sokat mondó képet Kádár Endre írásművészetéről, középpontjában természetesen a *Balalajkával*. E többszöri kritikai méltatás annál különösebb volt, mivel Kádár Endre 1918 után többé nem írt a Nyugatba. A folyóirattal való egyoldalú kapcsolatára aztán Füst Milán tett pontot, amikor 1935-ben lesújtó bírálatban részesítette Kádár Endre akkor megjelent új regényét, az *Önbüntetést*. Fulmináns, vitriolos kritikájában azonban még mindig adózott néhány elismerő félmondatral a korábbi regénynek, a *Balalajkának*.

Kádár Endre talányos alakjáról keveset tudunk. 1887-ben született és 1944-ben halt meg. Budavári István szíves közlése szerint a nyugati határszélen veszteglő deportálási vagonból a földre ugrott és egy ór agyonlőtte. „Nem hagyom el hazám” — voltak utolsó szavai. A *Magyar mártír írók* 1947-ben megjelent antológiájában Illés Endre írt róla. Az 1963-as *Magyar irodalmi lexikon* nem jegyezte, a hatkötetes akadémiai irodalomtörténetben egyszer fordul elő a neve, akkor sem írói munkássága révén, hanem egy Heltairól szóló kritikájának bibliográfiai adatával. Csak a *Magyar életrajzi lexikonban* szerepel; itt olvasható, hogy az első világháború egész idejét a fronton töltötte. Eszerint a *Balalajka* az empátiás képzelet szüleménye. Ennek azonban ellentmondani látszanak adatok. A Nyugatban 1917-ben közreadott naplórészletei, melyek 1915–1916-ról szólnak, svájci keltezésűek, s Tóth Árpád levelezésében is vannak utalások arra, hogy a háború idején Davosban tartózkodott. A *Balalajka* így mégsem merő kitaláció, hanem részben közvetlen tapasztalatra is támaszkodhat. Tóth Árpád egyébként sokra becsülte Kádár Endrét, és levelei tanúsága szerint igazi tehetségnek tartotta a nála egy évvel fiatalabb írot.

A Nyugatban 1909-től kezdve szerepelt. 1909 és 1918 között tizennégy elbeszélése, kisprózai műve jelent meg, három színművéből mutattak be részleteket és írt néhány kritikát és jegyzetet is. Nem sokat. Elbeszélései között volt egy különös figyelemre érdemes írás is, a *Játék* című elbeszélés. Egy bonctani szolgának, aki nagy kedvteliséggel végzi munkáját, fűrészeli a koponyákat, összevarrja a hasakat szép öltésekkel, ennek az embernek egyszer az az ötlete támad, hogy este, amikor egyedül marad a boncteremben, megvizsgáljon egy bárókisasszonyt, aki tífuszban hunyt el, hogy szűz volt-e. A boncolási műveletek részletezésével és a furcsa vizsgálat akkurátusán pontos és hűvösen tárgyias leírásával a századelő talán legbizarrabb elbeszélése volt ez, bizarrabb, mint Csáth Géza akármelyik novellája. És nemcsak bizarr, hanem bravúrosan remek is. Antológiákban kellene szerepelnie. Megjelenésének idejében a botránykrónikában szerepelt. 1911-ben jelent meg, a Hatvany—Osvát vita kellős közepén, amikor a Nyugatnak éppen elég baja volt. A meghökkentő naturalizmus és a bárókisasszony szüzességének kétségbevonása olyan fölháborodást kellett, hogy a Nemzeti Kaszinónak azok a tagjai, akik addig pártfogolták a Nyugatot, sorra lemondták előfizetésüket, Szülli Géza tiltakozásul kilépett a Nyugat-részvénytársaságból.

Pedig Kádár Endre a szecessziós—szimbolista szépségkultusz felől érkezett az irodalomba, első elbeszéléseiben még a szecesszió jellegzetes Narcisszusz-témája is fölmerült. A naturalizmus átmeneti állomás volt az expresszionizmus vagy legalábbis preexpresszionizmus felé vezető útján, ahová a *Balalajkával* jutott el. Balladás sűrítés és szaggatott előadás már korai írásaiban is megjelent, először mint a szecessziós műmese-stílus kelléke. Aztán 1916 körül e stílusjegy mentén nyelvi előadásmódja egyre projektívebbé vált és megközelítette az expresszionizmus zaklatott, kiáltásos, belső lelki folyamatokat közvetlenül kivetítő beszédmódját. Révész Bélát és Szabó Dezsőt szokták az expresszionista próza előfutárai között említeni: Kádár Endre sem kevesebb joggal tartozik közéjük.

A *Balalajka* az esztétikai maradandóság szigorú mércéjén mérve mégsem igazán jelentős regény. Újraolvashatóvá nem is a műfajttörténet belső köreiben válik, hanem esztétikán kívüli rétegei ösztönzik az embert arra, hogy újra elővegye. Szemlélete és világlátása avatja ma is élménnyé, az, ami a kidolgozott szerelmi történet mögött fölsejlik benne — és jó kompozíciós arányérzékről tanúskodva nem tolakszik előtérbe sem

harsányabb vonásokkal, sem tételes megfogalmazással. A *Balalajka* ebben az összefüggésben egy elveszett illúzió regénye. Az elveszett orosz-illúzió regénye.

Ismeretes, hogy a 19. század második felétől kezdve egymást érték a magyar szellemi életben az orosz-rajongás hullámai. Miközben félelemmel és rettegéssel töltötte el a közvéleményt a terjeszkedő orosz imperializmus, az orosz szellem remekművei osztatlan lelkesedést váltottak ki. Gondoljunk csak Arany Jánosra, aki az orosz–török háború idején egész lelkével a törökök pártján volt, de lefordította Gogol remekét, *A köpönyeget*. Aztán jött a Turgenyev-kultusz, azt követte a Tolsztoj-rajongás, a világháború előtti években pedig a Dosztojevszkij-láz. Osvát Ernő még a Nyugat megindulása előtti korszakban belefogott egy soha be nem fejezett regénybe, melynek az *Orosz Iván* címet adta, mert főhősét magával ragadta a századelő orosz kultúrrajongása és nem Párizsba vágyakozott, hanem Ogyesszába. A Nyugat első nemzedékének prózáját nem lehet megérteni és helyesen értelmezni az orosz klasszikusok hatása nélkül. Csehov, Gorkij, Leonyid Andrejev legalább olyan súlytal szerepeltek akkor a literátus közönség és az írók tudatában, mint a francia szimbolisták vagy az angol modernek vagy éppen Nietzsche és az új bölcsélet.

Két dolog ütközött azonban itt össze a közvélemény szemében: a virtuális és reális Oroszország. A virtuális Oroszország a szellem birodalma volt, a regény, vers, zene és balett világa, a reális Oroszország pedig egy hatalmas despotikus birodalom, mely elnyeléssel fenyegette Kelet-Európa és a Balkán kis nemzeteit. A virtuális Oroszország, a szépség és szellemi nagyság csodálatot és rajongást váltott ki, a reális Oroszország, az új Bizánc aggodalmat és félelmet keltett. 1905 után ez a kettősség oldódni kezdett. A forradalom leverését követően százak és ezrek menekültek el a megtorlások elől Oroszországból és Európa centrumaiban föltűntek a számkivetett emigránsok — Nagy András szépen írt erről pár évvel ezelőtt a *Játsszunk Dosztojevszkijt* című tanulmányában. A lobogó tekintetű, tiszta szemű férfiak és nők arcáról azt olvasták le az európaiak, hogy a virtuális Oroszország, a ragyogó szellem megváltoztathatja a reális Oroszországot. A virtualitás lassan át fogja hatni a realitást, a szellem beléhatol a valóságba és új világot teremt. Új világával pedig megváltja a már reménytelennek látszó öreg Európát is.

A *Balalajka*, mely előterében egy érzelmes, szomorú szerelmi történetet beszél el, háttérben ennek az új keletű illúzióknak a megrendüléséről szól. Andrej, a magát menseviknek valló szocialista forradalmár a lelke mélyén nagyorosz nacionalista marad. Megveti és lenézi Európát, értékrendjében csak orosz minőségek kapnak helyet. Csak a jelszavai mások, tudatának titkos rekeszében olyan, mint az apja, nagyapja és szépapja volt, akik ellen föltámad. Európából csak a smokk nyárspolgáriság van hatással rá. A forradalmiság alig több nála külső máz nál, mely alatt féltve őrizi nacionalizmusát és konzervatív ízlését. A *Balalajka* az első európai regények közé tartozott, amelyek felvilágosult racionalizmussal fogalmazták meg a forradalom hajnalán a kétely szomorú szavát. Nem volt benne semmi ellenséges és a szó történelmi értelmében vett retrográd. Ellenkezőleg, a józan értelem erkölcsi elveinek megfelelő humanizmus lehetőségeit kereste és mérlegelte.

A regény melankóliája azt a szomorúságot és elbizonytalanodást fejezte ki, hogy tünékenynek mutatkozott egy illúzió, mely bízott a háborúba hullott Európa megújulásában. Kádár Endre egyik 1917-ben Svájc-ból keltezett cikkében azt a paradoxális helyzetet elemezte, hogy a szocialista eszmék akkor kezdtek legjobban terjedni, amikor a szociáldemokrata pártok, élükön a franciával ádáz nacionalistákká váltak a háború éveiben. Egyik ugyancsak akkortájt keletkezett naplójegyzetében pedig aggodalommal vetette föl, hogy e kiúttalan és eszme nélküli világban ki fog fölmutatni ideálokat az olyan kis országoknak, mint Magyarország. A *Balalajka* meséjében Marie és Andrej reménytelen szerelme — végső soron — ezt az európai reménytelenséget modellálta. A „mi lesz velük” nyitva hagyott kérdése pedig azt is jelentette a regény végén: mi lesz velünk.